

Διὰ τοὺς λόγους τούτους ἡ μὲν Ἀκαδημία ἐξέλεξε τῷ 1933 τὸν ἐπιφανῆ ἄνδρα ξένον ἐταῖρον αὐτῆς, πάντες δ' ἡμεῖς καὶ οἱ μεταγενέστεροι θὰ διατηρήσωμεν ἐπὶ μῆκιστον μετὰ βαθυτάτης τιμῆς καὶ εὐγνωμοσύνης τὴν σεπτὴν μνήμην αὐτοῦ.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ ΜΕΛΟΥΣ

ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ.—Τὸ προοίμιον τῶν «Κυπρίων ἐπῶν». Ἡ σημασία του διὰ τὴν πνευματικὴν ἱστορίαν, ὑπὸ Χρ. Ἰ. Καρούζου.

Ι. Εἰσαγωγικὴ σημείωσις. Ὅπως εἶναι γνωστόν, ὑπὸ τὸν τίτλον «Κύπρια» μνημονεύεται συχνὰ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ἔπος, τοῦ ὁποίου ἐλάχιστα ἀποσπάσματα ἔχουν σωθῆ, ἀλλὰ τοῦ ὁποίου γνωρίζομεν μὲ ἀρκετὴν ἀκρίβειαν τὸ περιεχόμενον. Ἀνήκει εἰς τὸν λεγόμενον «ἐπικὸν κύκλον» καὶ ὁ «ἄδηλος» ποιητὴς τῶν χαρακτηρίζεται ὡς «εἷς... τῶν κυκλικῶν»¹. ὀρίζονται δέ, ἀπὸ παλαιὸν σχολιαστὴν, ὡς κυκλικοὶ ποιηταί, «οἱ τὰ κύκλῳ τῆς Ἰλιάδος, ἢ τὰ πρῶτα ἢ τὰ μεταγενέστερα ἐξ αὐτῶν τῶν Ὀμηρικῶν συγγράμματα»².

Τὴν ὕλην τοῦ ἔπους τούτου, ὅπως καὶ τῶν ἄλλων κυκλικῶν, μαθάνομεν μὲ κάποιαν συνοχὴν μόνον ἀπὸ τὴν ἐπιτομὴν τῆς Χρηστομαθείας τοῦ Πρόκλου· ἄλλως, ἀπὸ τὰ ὀλίγα ἀποσπάσματα καὶ τὰς μαρτυρίας τῶν ἀρχαίων περὶ ὀρισμένων λεπτομερειῶν, δὲν θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐννοήσωμεν καὶ νὰ ἀποκαταστήσωμεν τὴν ἀλληλουχίαν τῶν γεγονότων³. Ἀπὸ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Πρόκλου βλέπομεν, ὅτι τὰ «Κύπρια», εἰς 11 βιβλία, ἔναντι τῶν 24 τῆς Ἰλιάδος, διηγοῦντο ὅσα γεγονότα τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου προηγήθησαν ἀπὸ ἐκεῖνα πὺν περιγράφει ἡ Ἰλιάς (δηλ. ἀπὸ τὴν μῆνιν τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τὰς συνεπειὰς τῆς), ἀλλὰ καὶ τὴν προῖστορίαν τῶν καὶ τὴν ἀπωτάτην αἰτίαν τοῦ πολέμου. Εἶναι δὲ αὐτονόητον διὰ ποιητὴν ἀρχαίων, καὶ μάλιστα ποιητὴν τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων, ὅτι ἡ ἀπωτάτη ἀρχὴ γεγονότος τόσοσιν συνταρακτικοῦ, ὅπως ἦτο εἰς τὸ πνεῦμα τῶν ἀρχαϊκῶν Ἑλλήνων ὁ Τρωϊκὸς πόλεμος καὶ τὰ τρομακτικὰ ἐπακόλουθά του, δὲν ἠμπορεῖ νὰ ζητηθῇ εἰς αὐτόβουλον ἐνέργειαν τῶν ἀνθρώπων ἀλλὰ εἰς τὴν θέλησιν τῶν θεῶν.

Ἦρχιζε λοιπὸν ἡ διήγησις τῶν «Κυπρίων» μὲ τὴν ἀπόφασιν τοῦ Διὸς νὰ ἐλευθερώσῃ τὴν Γῆν ἀπὸ τὸ μέγα βάρος τῶν μυριάδων ἀνθρώπων πὺν τῆς ἐπέεξε τὰ στήθη. Πρὸς χάριν

¹ Τὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἐπικοῦ κύκλου καὶ αἱ σχετικαὶ ἀρχαῖαι μαρτυρίαι ἔχουν συγκεντρωθῇ εἰς Ε. ΒΕΤΗΕ, *Homer II* (Leipzig 1922) σελ. 149 ἔ. (δὲν εἶδα τὴν 2αν ἔκδ., 1929) καὶ ΤΗ. ΑΛΛΕΝ, *Homeri opera V* (*Bibl. Oxon.* 1952) σελ. 93 ἔ. (παλαιότεραι ἢ ἐλλιπέστεραι αἱ συλλογαὶ ΚΙΝΚΕΙ, *Loeb Class. Libr.* κλπ.). Ὁ ἀνωτέρω μνημονεύμενος ὀρισμός, ἀπὸ σχολιαστὴν τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρ., ΒΕΤΗΕ σελ. 149 ἀρ. 1 (πρβλ. καὶ σελ. 200) ΑΛΛΕΝ σελ. 117. Μεγαλύτεραν χρονικὴν καὶ θεματικὴν ἔκτασιν ἔδιδεν εἰς τὸν ἐπικὸν κύκλον ἡ Χρηστομάθεια τοῦ Πρόκλου *Bethe* 148/3 (καὶ 200 ἔ.) ΑΛΛΕΝ 96 ἔ.—Ἀφορμὴν εἰς τὰς ἀκολουθοῦσας σκέψεις ἔδωσαν τὰ κατωτέρω μνημονεύμενα ἔργα τοῦ Κ. REINHARDT καὶ τοῦ Ο. GIGON.

² ΒΕΤΗΕ ἔ. ἀ. 207. Δοκιμὴν ἀποκαταστάσεως, ἢτοι «ἀποκαθάρσεως καὶ συμπληρώσεως» τῆς υποθέσεως τῶν διαφόρων ἐπῶν τοῦ Τρωϊκοῦ κύκλου διὰ συνδυασμοῦ τῆς περιλήψεως τοῦ Πρόκλου μὲ τὰς ἄλλας ἀμέσους ἢ ἐμμέσους μαρτυρίας, βλ. αὐτ. σ. 194-200.

της ὁ Ζεὺς ἀποφασίζει νὰ διεγείρῃ φονικὸν πόλεμον μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Κατὰ τὸ σχέδιόν του ἡ Νηρηΐς Θέτις νυμφεύεται τὸν θνητὸν Πηλέα, ἀπὸ ὅπου θὰ γεννηθῇ ὁ Ἀχιλλεύς, ἐνῶ ἐκ τοῦ Διὸς αὐτοῦ γεννᾶται ἡ Ἑλένη. Ἐγεννήθησαν οὕτω τὰ κύρια πρόσωπα τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου, ὁ ὁποῖος ἐξεκίνησεν, ὅπως εἶναι γνωστὸν, ἀπὸ τοῦτο: εἰς τὸν γάμον ἀκριβῶς τοῦ Πηλέως καὶ τῆς Θέτιδος, ὅπου παρευρέθησαν διὰ νὰ συνευωχηθοῦν καὶ οἱ θεοί, ἡ Ἐρις προεκάλεσε μεταξὺ τῆς Ἀθηνᾶς, τῆς Ἥρας καὶ τῆς Ἀφροδίτης φιλονικίαν περὶ τοῦ ποῖα ἦτο ἡ ὠραιότερα τὴν φιλονικίαν ὁ Πάρις ἔκρινεν ὑπὲρ τῆς Ἀφροδίτης, ἐπειδὴ αὐτὴ τοῦ ὑπεσχέθη ὡς δῶρον τὸν γάμον τῆς Ἑλένης. Καὶ ὁ μὲν Πάρις κατὰ συμβουλήν της ἔπλευσεν εἰς τὴν Σπάρτην, ἀπ' ὅπου ἀπήγαγε τὴν Ἑλένην· ἀλλὰ αἱ δύο καταφρονηθεῖσαι θεαί, ἡ Ἥρα καὶ ἡ Ἀθηνᾶ, καταδιώκουν μὲ τὸ ἀσίγαστον (ὅπως βλέπομεν εἰς τὴν Ἰλιάδα) μῖσος των καὶ τὸν Πάριν καὶ τὸν οἶκον τοῦ πατρὸς του καὶ τὸ Ἴλιον δολόκληρον, μέχρι τοῦ ἐντελοῦς ἀφανισμοῦ των¹. Ἡ διήγησις τῶν «Κυπρίων», περιλαμβάνουσα τὰς ἱστορίας τὰς σχετικὰς μὲ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γεγονότα τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου, ἀλλὰ παρεκβατικῶς καὶ ἄλλας ἐμμέσως σχετιζομένας μὲ αὐτὰς κατέβαινε μέχρι τοῦ χρονικοῦ σημείου, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀρχίζει ἡ διήγησις τῆς Ἰλιάδος, διότι ἐτελείωναν, κατὰ τὸν Πρόκλον, μὲ τὴν «Διὸς βουλὴν ὅπως ἐπικουφίσῃ τοὺς Τρῶας Ἀχιλλεὺς τῆς συμμαχίας ἀποστήσας». Ἐπομένως τὸ κυκλικὸν τοῦτο ἔπος, ἔχον ὑπ' ὄψει του τὴν Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου, συνεπλήρωνε πρὸς τὰ ἄνω τὴν διήγησιν αὐτῆς, ὅπως ἄλλα κυκλικὰ ποιήματα (Αἰθιοπίς, μικρὰ Ἰλιάς, Ἰλίου πέρσις) τὴν συνεπλήρωναν πρὸς τὰ κάτω μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Τροίας.

Ποῖος ἦτο ὁ ποιητὴς τῶν Κυπρίων, δὲν ἐγνώριζαν μὲ βεβαιότητα οἱ ἀρχαῖοι. Παλαιὰ παραδόσεις, τὴν ὁποίαν ἐγνώριζεν ἴσως ἡδὴ ὁ Πίνδαρος, ἀσφαλῶς δὲ ὁ Ἡρόδοτος, ὁ ὁποῖος τὴν ἀπορρίπτει, ἐθεώρει ὡς ποιητὴν των τὸν Ὅμηρον τὸν ἴδιον. Ἄλλοι πάλιν ἀρχαῖοι τὰ ἀπέδιδαν εἰς ἕνα ἀπὸ τοὺς ἀγνώστους ἄλλοθεν κυκλικοὺς ποιητάς, ὅπως τὸν Στασίνον τὸν Κύπριον ἢ τὸν Ἡγησίνοιο τὸν Σαλαμίνιοιο ἢ κάποιον Ἡγησίαν ἢ Ἀλικαρνασσέα τινά· διὰ τοῦτο συχνὰ τὰ ἀναφέρουν χωρὶς ὄνομα ποιητοῦ (Πλάτων, Ἀριστοτέλης κλπ)². Τὸν δὲ τίτλον «Κύπρια» μερικοὶ ἀρχαῖοι ἐξηγοῦσαν ἀπὸ τὴν πατρίδα τοῦ Κυπρίου ποιητοῦ των Στασίνου καὶ ἄλλοι ἄλλως· φαίνεται ὅμως πλέον πιθανὴ ἡ ἐρμηνεία ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς Κύπριδος, τῆς κατ' ἐξοχὴν θεᾶς τῆς Κύπρου Ἀφροδίτης³, τῆς ὁποίας ἔργον ὑπῆρξεν ἡ ἀπαγωγὴ τῆς Ἑλένης ὑπὸ τοῦ Πάριδος καὶ ὁ ἐπακολουθήσας φοβερὸς πόλεμος.

Τὰ Κύπρια ὡς ἔπος συνετάχθησαν βέβαια μετὰ τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν προϋποθέτουν, ἀφοῦ πρὸς τὴν διήγησιν αὐτῆς ἔχουν προσαρμόσει τὸ θέμα των ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου καὶ χρονικῆς διαδοχῆς οὕτως, ὥστε τὰ γεγονότα τῆς Ἰλιάδος νὰ συνεχίζουσιν λογικῶς καὶ χρονι-

¹ Βλ. K. REINHARDT, Das Parisurteil (Frankfurt M. 1938) σελ. 14 ἑ. (ὅτι ἡ κρίσις τοῦ Πάριδος εἶναι ἡ μόνη ἐξήγησις τοῦ ἐμμόνου μίσους τῆς Ἥρας καὶ τῆς Ἀθηνᾶς κατὰ τῶν Τρώων εἰς τὴν Ἰλιάδα). Ἡ μελέτη αὕτη ἀναδημοσιεύεται εἰς τὸν τόμον K. REINHARDT, Von Werken und Formen, Godesberg, 1948, σελ. 11-36.

² Αἱ διάφοροι μαρτυρίαι παρὰ BETHÉ 151 ἑ. ALLEN 97 ἑ. 116 ἑ. Πρβλ. P. v. D. MÜHLL, Krit. Hypomn. zur Ilias (Basel 1952) 10 σημ. 20 (ὅτι πιθανῶς ὀρθὴ ἡ περὶ τοῦ Στασίνου παράδοσις).—Περὶ τῶν «Κυπρίων» ἐν γένει βλ. καὶ LILLY B. GHALI KAHIL, Les enlèvements et le retour d'Hélène (Paris 1955) σελ. 27 ἑ., ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία.

³ K. REINHARDT, ἑ. ἀ. 6.

κῶς ἀμέσως τὴν διήγησιν τῶν Κυπρίων. Ἄλλ' εἶναι ἀγνωστον πόσον ἀκριβῶς χρόνον ἐγράφησαν μετὰ τὴν Ἰλιάδα, ἡ ὁποία ἔχει ποιηθῆ περὶ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ. π. Χ. Ὁ 7ος αἰ. φαίνεται καὶ διὰ λόγους ἐξωτερικοὺς (π. χ. γλωσσικοὺς) καὶ ἐσωτερικοὺς ἡ πιθανωτέρα χρονολογία διὰ τὰ Κύπρια. Οἱ μῦθοι ὁμῶς ποῦ ἀπετέλεσαν τὴν ὕλην των εἶναι βέβαια πάρα - πολὺ παλαιότεροι, ἀσφαλῶς προοιμιακοί, καὶ θ' ἀνάγονται εἰς χρόνους ὅχι διαφορετικοὺς ἀπὸ τοὺς χρόνους τῶν ἐν γένει μύθων τοῦ Τρωϊκοῦ κύκλου¹.

II. Τὸ προοίμιον τῶν «Κυπρίων». Τὰ ὀλίγα ἀποσπάσματα ἢ ἀρχαῖα τεκμήρια ποῦ σώζονται καὶ ἡ ὑπόθεσις τοῦ Πρόκλου δὲν εἶναι ἀρκετὰ στοιχεῖα διὰ νὰ κρίνωμεν τὸ ἔπος τοῦτο ὡς ποίημα καὶ νὰ σχηματίσωμεν προσωπικὴν γνώμην περὶ τῆς ἀξίας του. Βλέπομεν ὅτι τὸ ὕφος του, παρὰ μερικὰ νεωτερικὰ στοιχεῖα, δὲν εἶναι ἐν γένει διάφορον ἀπὸ τὸ ὁμηρικόν — ἀλλὰ τοῦτο πρέπει νὰ τὸ περιμένωμεν, ἀφοῦ τὰ ἐξαίσιμα ἔπη τοῦ Ὀμήρου ἐπέβαλαν εἰς τὸν ἔντεχον λόγον ἐπὶ μακρὸν χρόνον τὸ ὕφος των ὡς τὸν μόνον δυνατὸν τρόπον ἐκφράσεως. Ὅτι ὅμως τὸ ἐπικὸν ὕφος ἤμποροῦσε νὰ ἔχῃ προσλάβει εἰς τὰ Κύπρια, ἔστω καὶ ἀκουσίως τοῦ ποιητοῦ των, κάποιον προσωπικὸν χρῶμα, εἴτε μὲ μερικὰς νέας λέξεις εἴτε μὲ νέον περιεχόμενον αἰσθημάτων καὶ ἰδεῶν εἰς παλαιὰς λέξεις εἴτε ἄλλως, τὸ ἀποδεικνύει ὁ Ἡσίοδος. Σημαντικώτερον ὅμως διὰ τὴν κρίσιν μας θὰ ᾔτο, ἂν ἐγνωρίζαμεν τὴν σύνθεσιν τῆς διηγήσεως καὶ τὴν ὅλην οἰκονομίαν τοῦ ποιήματος. Ὁ Ἀριστοτέλης (Ποιητ. 23) θεωρεῖ τὸν ποιητὴν τῶν «Κυπρίων» κατώτερον ἀπὸ τὸν Ὀμηρον, ὁ ὁποῖος εἶναι «θεσπέσιος» καὶ κατὰ τοῦτο, ὅτι συνθέτει τὸν μῦθον «περὶ μίαν πράξιν ὅλην καὶ τελείαν, ἔχουσαν ἀρχὴν καὶ μέσα καὶ τέλος», ὥστε ἀπὸ τὴν Ἰλιάδα ἢ ἀπὸ τὴν Ὀδύσσειαν μίαν μόνον τραγωδίαν ἠμπορεῖ νὰ ποιηθῇ ἢ τὸ πολὺ δύο, ἐνῶ τὰ «Κύπρια» ἔχουν «μίαν πράξιν πολυμερῆ», ὥστε ἠμποροῦν νὰ γίνουν ἀπ' αὐτὰ (ὅπως καὶ ἀπὸ τὴν μικρὰν Ἰλιάδα) πάρα πολλὰι τραγωδίαι. Ἄλλ' εἰς τὴν κρίσιν αὐτὴν, ἡ ὁποία καθ' ἑαυτὴν εἶναι ὀρθή, ὁ Ἀριστοτέλης ἀφετηρίαν καὶ μέτρον συγκρίσεως ἔχει ἐνδιαθέτως τὴν κλασσικὴν μορφήν τῆς τραγωδίας, ἀποβλέπει ἐπομένως εἰς εἰδικὸν στόχον. Καὶ θὰ ᾔτο δυνατὸν, ἀφοῦ μάλιστα δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν ὅλην καλλιτεχνικὴν ποιότητα τῶν «Κυπρίων», νὰ παρακιάμψωμεν τὴν κρίσιν αὐτὴν ὡς στοιχοζομένην εἰς κανόνα φαινομενικὸν μόνον καὶ περιωρισμένης ἰσχύος, τὸν ὁποῖον καὶ ἡ ἀρχαία ποίησις ἔχει ἐπανειλημμένως ἀγνοήσει, ἂν τοῦλάχιστον ἤμεθα εἰς θέσιν νὰ ἀντιτάξωμεν εἰς τὸ ἀρνητικὸν ἐκεῖνο γνῶρισμα τῶν «Κυπρίων» ἄλλας θετικὰς ἀρετάς· διότι εἶναι πάντοτε περισσότερον ἀποκαλυπτικὸν καὶ ἐνδιαφέρον ὅχι τὸ τί δὲν ἔχει ἐν ἔργον τέχνης ἀλλὰ τὸ τί ἔχει. Θὰ

¹ Διὰ τὴν γνωστὴν μας μορφήν τῶν Κυπρίων ὁ Bethe, ἔ. ἀ. 339 ἔ., χρονολογῶν τὴν Ἰλιάδα περὶ τὸ 600 π. Χ., ἀναγκάζεται νὰ κατέλθῃ μέχρι τοῦ 500 π. Χ. (ὁπλαδὴ σχεδὸν εἰς τοὺς χρόνους κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ Πίνδαρος, ἴσως, καὶ ὀλίγον ἀργότερον ὁ Ἡρόδοτος γνωρίζουν παράδοσιν περὶ τοῦ Ὀμήρου ὡς ποιητοῦ των) — ἐντελῶς ἀπιθάνως!

ἤθελαμεν τοῦλάχιστον νὰ γνωρίζωμεν, ἂν ὁ ποιητὴς τῶν «Κυπρίων» ἐχειρίζετο τὰ γεγονότα μὲ τρόπον ὥστε νὰ γεννῶνται αὐτομάτως καταστάσεις δραματικαὶ καὶ νὰ ἐνσαρκιώνωνται οἱ χαρακτῆρες εἰς μορφὰς ζωντανάς· ἢ ἂν ὁ ποιητὴς εἶχεν ἀποβλέψει εἰς τὴν φανερὰν ἢ κρυφὴν ἀλληλουχίαν τῶν γεγονότων καὶ εἶχε ρυθμίσει τὴν διαδοχὴν των, μὲ ἄλλους λόγους πῶς ἐξετυλίσσετο ἡ διήγησις· ἢ νὰ γνωρίζωμεν, ποῖαι εἰκόνες τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς καὶ τῶν θεϊκῶν δυνάμεων κατεῖχον τὴν φαντασίαν τοῦ ποιητοῦ.

Εἰς τὰ ἑρωτήματα αὐτὰ δὲν ἤμποροῦμεν νὰ ἀπαντήσωμεν. Ἴσως ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴν παράδοσιν (παλαιότεραν τοῦ Πινδάρου καὶ τοῦ Ἡροδότου), ὅτι τὰ Κύπρια ἦσαν ἔργον τοῦ Ὀμήρου, ἐπιτρέπεται νὰ συμπεράνωμεν τοῦλάχιστον, ὅτι τὸ ἔπος αὐτὸ δὲν ἦτο ἐντελῶς ἀνάξιον τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας· πάντως δὲ οἱ ἀρχαῖοι καὶ κλασσικοὶ Ἕλληνες, ὅπως βλέπομεν καὶ ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς τέχνης, τὸ ἐγνώριζαν πολὺ καλά. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ συλλογισμὸς δὲν μᾶς φωτίζει ἀρκετά· καὶ θὰ ἔπρεπεν ἡ κρίσις μας περὶ τῶν «Κυπρίων» νὰ μείνῃ καθ' ὁλοκληρίαν συμβατική καὶ ἄνευ οὐσίας ἢ νὰ παραιτηθῶμεν ἀπὸ κάθε κρίσιν, ἂν δὲν ἐσφύζοντο ἐπτά στίχοι ἀπὸ τὸ προοίμιον τοῦ ἔπους, οἱ ὅποιοι φανερώουν, ὅτι ἐδῶ τοῦλάχιστον τὴν φαντασίαν τοῦ ποιητοῦ ἐκίνησεν ὄραμα ἐπιβλητικὸν καὶ συγκλονιστικόν:

ἦν ὅτε μυρία φῦλα κατὰ χθόνα πλαζόμεν' ἀ[νδρῶν
ἐκπάγλως ἐβάρυνε] βαθυσιέρονον πλάτος αἰῆς.
Ζεὺς δὲ ἰδὼν ἐλέησε καὶ ἐν πυκιναῖς πραπίδεσσι
σύνθετο κουφίσσαι παμβώτορα γαῖαν ἀνθρώπων
ριπίσσας πολέμου μεγάλην ἔριν Ἰλιακοῖο,
ὄφρα κενώσκειν θανάτῳ βάρος· οἱ δ' ἐνὶ Τροίῃ
ἦρωες κτείνοντο, Διὸς δ' ἐτελείετο βουλή¹.

Καὶ εἰς πρόχειρον μετέφρασιν:

«ἦταν καιρὸς ποὺ ἀμέτρητα γένη ἀνθρώπων ἐγύριζαν στὶς στεριὰς ἐδῶ κ' ἐκεῖ κ' ἐβάραιναν φοβερὰ τὴ γῆ τὴν πλατεῖα μὲ τὰ βαθεῖα σιγήθη. Καὶ ὁ Ζεὺς σὰν τὸ εἶδε τὴ συμπόνεσε καὶ στὸ γερὸ μυαλό του στοχάστηκε νὰ ξαλαφρώσῃ ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους τὴ γῆ ποὺ τρέφει τὰ πάντα καὶ ξάναψε τὴ μεγάλη φιλονικία τοῦ πολέμου γιὰ τὸ Ἰλιον, ὥσπου ν' ἀδειάσῃ μὲ τὸ θάνατο τὸ βάρος· καὶ στὴν Τροίᾳ τὰ παλληκάρια σκοτωνόντουσαν καὶ τοῦ Διὸς ἡ ἀπόφασι γινόταν».

Εἶναι φανερὰ ἡ ἀνωτέρα ποιότης τοῦ προοιμίου τούτου². Ἡ φαντασία περὶ τῆς

¹ Τὸ κείμενον, παραδιδόμενον ἀπὸ τὰ σχόλια Α εἰς Ἰλιάδος Α 5, παρὰ Bethe 154 Allen 118. Αὐτόθι καὶ αἱ διάφοροι γραφαὶ καὶ εἰκασταί. Ἡ συμπλήρωσις τοῦ 2ου στίχου κατὰ τὸν Schneidewin.

² Πρβλ. καὶ BETHE 291.

μητέρας γῆς, πού τὸ πλατὺ βαθὺ στῆθος τῆς πιέζεται ἀβάστακτα ἀπὸ μυριάδας ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι ἀνίδεοι καὶ ἄσκοποι πλανῶνται ἐπάνω τῆς, ἀνακαλεῖ ἐμπρὸς μας μορφὴν, τῆς ὁποίας ἡ μεγαλωσύνη καὶ τὸ πνευματικὸν ὕψος δὲν μετριάζουν καθόλου τὴν ἔκτακτον ἀνθρωπίνην θερμότητα. Τὸ κατορθώνουν αὐτὸ δύο στίχοι πυκνοί, ἀνεπίδεκτοι φραστικῆς διευρύνσεως, ἐπιδεκτικοὶ ὅμως βαθείας ψυχικῆς προσεκτάσεως: «ἦν ὅτε μυρία φύλα κατὰ χθόνα πλαζόμεν' ἀνδρῶν—ἐκπάγλως ἐβάρυνε βαθυσιέρονον πλάτος αἰῆς». Ἡ συνέχεια μὲ τὸν συμπονοῦντα Δία, ὁ ὁποῖος διὰ νὰ ἐλαφρώσῃ τὴν γῆν, πού τρέφει τὰ πάντα, στοχάζεται σοφὰ νὰ ἀνάψῃ τρομερὸν πόλεμον γύρω ἀπὸ τὸ Ἴλιον, καὶ τὰ παλληκάρια, τὰ ὁποῖα, ἐνῶ σκοτώνονται εἰς τὴν Τροίαν, ἐκτελοῦν τὴν βουλὴν τοῦ Διός, εἶναι ὅχι ὀλιγώτερον μεγαλειώδης, ὑψηλὴ καὶ τραγικὴ. Αἱ ἐνσυνείδητοι δὲ ἀντιθέσεις, αἱ ὁποῖαι ἐκφράζονται μὲ τὴν παράθεσιν ὠρισμένων λέξεων, ἄλλοτε ἡχηραὶ καὶ ἄλλοτε ὑπόκωφοι, κρατοῦν εἰς ἔντασιν τὴν συγκίνησιν.

Ἀλλὰ πλὴν τῆς ποιητικῆς τοῦ ἀξίας τὸ προοίμιον αὐτὸ εἶναι καὶ ὡς περιεχόμενον, ὡς στοχασμός, ἀξιοσημείωτον. Ὁ ποιητής, θέμα ἔχων τὰ προηγηθέντα τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου καὶ τὰς πρώτας φάσεις αὐτοῦ, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ ἐννοήσῃ ὁ ἴδιος καὶ νὰ ἐξηγήσῃ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους τὴν αἰτίαν τῶν καταπληκτικῶν αὐτῶν γεγονότων, πού εἶχαν μὲν συμβῆ 500 περίπου χρόνια πρὶν ἀπ' αὐτόν, ἀλλὰ ἡ ποίησις τὰ διετῆρει νωπὰ εἰς τὴν μνήμην τῶν Γεωμετρικῶν Ἑλλήνων· καὶ ὅχι μόνον τοῦτο, ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες ἐκεῖνοι ἡσθάνοντο τὰ γεγονότα αὐτὰ ὡς ἀποτελοῦντα ἀδιάσπαστον ἐνότητα μὲ τὰ γεγονότα τῶν ἡμερῶν των. Διότι πρέπει πάντοτε νὰ ἐνθυμούμεθα, ὅτι διὰ τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς κλασσικοὺς ἀκόμη Ἕλληνας δὲν ὑπάρχει καμμία διαφορὰ καὶ ἀπόστασις ποιοτικὴ μεταξὺ τῆς μυθικῆς ἱστορίας καὶ τῆς συγχρόνου των καὶ ὅτι τὰ γεγονότα τῶν ἡμερῶν των εἶναι ἄμεσος χρονικὴ συνέχεια καὶ λογικὴ συνέπεια τῶν γεγονότων τῶν μυθικῶν χρόνων. Ἡ λέξις «μῦθος» δὲν σημαίνει ἀκόμη παραμῦθι, ἀλλὰ διήγησιν, ὅπως καὶ ὁ «λόγος». Ὁ Ἡσίοδος διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὸν γύρω του κόσμον καὶ τοὺς νόμους του διηγεῖται τὴν γενεαλογίαν τῶν θεῶν· τὰ δὲ φαινόμενα τῆς ζωῆς τῶν ἡμερῶν του τὰ ἐρμηνεύει πρὸς τὸν ἀδελφόν του Πέρσην μὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ Προμηθέως καὶ τῆς Πανδώρας, ἀλλὰ ἐκκορυφώνει καὶ «ἕτερον λόγον», τὸν περὶ τῶν πέντε διαδοχικῶν γενῶν τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὸ χρυσοῦν ἕως τὸ σιδηροῦν γένος τῶν ἡμερῶν του¹ (βλέπε καὶ τὸν «Ἀσκραῖον» τῆς «Ἀσάλευτης Ζωῆς» τοῦ Παλαμᾶ). Ἐτσι καὶ ὁ ποιητὴς τῶν «Κυπρίων» προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ τὰ βαρυσήμαντα περιστατικὰ τοῦ πολέμου τῆς Τροίας: ἀνερχόμενος τὴν ἀλληλουχίαν τῶν γεγονότων μὲ τὴν βοήθειαν τῶν «μύθων», πού εἶχον δι' αὐτόν τὴν ἀξίαν ἱστο-

¹ Βλ. περὶ αὐτῶν ED. MEYER, Genethliakon f. Robert 159 ἔ. W. UXKULL - GYLLENBAND, Griechische Kulturentstehungslehren (Berlin 1924), σ. 2. W. KULLMANN, Philologus 99, 1955, 174 σημ. 10.

ρικῶν παραδόσεων, καταλήγει εἰς τὴν ἀπόφασιν τοῦ Διὸς. Τοῦτο ἀκριβῶς, ἡ «Διὸς βουλή», ὁ σοφὸς στοχασμὸς τοῦ Διὸς νὰ ἀνακουφίσῃ τὴν γῆν διὰ τοῦ πολέμου, φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ νέα δικαιολογία, τὴν ὁποίαν εἰσφέρει ὁ ποιητὴς εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου¹.

Δὲν εἶναι ἀδύνατον τὰ ἐπὶ μέρους θέματα τοῦ προοιμίου — τὰ βαρύνοντα τὴν γῆν πλήθῃ τῶν ἀνθρώπων, ἡ βουλή τοῦ Διὸς — νὰ εἶναι καθ' ἑαυτὰ παλαιότεροι «μῦθοι», διηγήσεις· ἀλλ' ἡ συγχώνευσίς των μὲ τὸν Τρωϊκὸν «μῦθον» εἶναι χωριστὸν ζήτημα. Οἱ παλαιοὶ μῦθοι, εἴτε ἦσαν παραδόσεις περὶ τῶν θεῶν εἴτε ἱστορικοί, εἶχαν ἐν γένει πολὺ τὸν χαρακτῆρα «διηγήματος» (Novelle) («τῇ [= φόρμιγγι] ὃ γε θυμὸν ἔτερπεν, αἶδε δ' ἄρα κλέα ἀνδρῶν»)². Εἰς τὸ ἐρώτημα λοιπόν, ἀπὸ ποῦ ἐξεκίνησεν ὁ Τρωϊκὸς πόλεμος, οἱ παλαιοὶ μῦθοι θὰ ἔδιδαν ἀρκετὴν ἀπάντησιν μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς φιλονικίας τῶν τριῶν θεαινῶν περὶ ὠραιότητος, τῆς κρίσεως τοῦ Πάριδος, τῆς εὐνοίας τῆς Ἀφροδίτης πρὸς τὸν Πάριν, τῆς ἀρπαγῆς τῆς Ἑλένης κλπ. Τὰ Κύπρια ὅμως προχωροῦν καὶ πέραν τῆς φιλονικίας τῶν τριῶν θεαινῶν καὶ ἀνάγουν τὴν αἰτίαν τοῦ πολέμου εἰς τὴν σοφὴν ἀπόφασιν τοῦ Διὸς νὰ ἐλαφρώσῃ τὴν βαρυσκομένην γῆν. Τοῦτο μαρτυρεῖ ἄλλο πνεῦμα: εἶναι τὸ νέον πνεῦμα τῶν χρόνων τοῦ 7^{ου} π. Χ. αἰ., οἱ ὅποιοι, ἀφοῦ ἡ Ἰλιάς εἶχε δώσει πρωτύτερα μορφὴν ἐξαισίαν εἰς τὴν τραγικὴν σύλληψιν τῆς ζωῆς, ἐρωτοῦν τώρα περὶ τῆς ἀπωπτάτης, τῆς πρώτης ἀρχῆς τῶν πραγμάτων· τὸ πνεῦμα τῶν χρόνων, ποῦ ἐρωτοῦν μὲ τὸ στόμα τοῦ Ἡσίοδου, τί «πρώτιστα γένετο»³. Ἡ ἀπάντησις τῶν «Κυπρίων» εἰς τὸ ἐρώτημα περὶ τῆς ἀπωπτάτης αἰτίας τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου μόνον μέσα εἰς τὸ πνεῦμα τῶν χρόνων τούτων ἡμπορεῖ νὰ κατανοηθῇ· καὶ τοῦτο εἶναι κάτι νέον, τὸ πρῶτον νέον καὶ σημαντικὸν στοιχεῖον, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ προσέξωμεν εἰς τὸ προοίμιον τοῦτο.

Τὸ δεύτερον ἀξιοσημείωτον στοιχεῖον τοῦ προοιμίου εἶναι ὅτι, ἂν τὸ γυμνώσωμεν ἀπὸ τὴν μυθολογικὴν του μορφήν, θὰ εὐρεθῶμεν πρὸ τῆς ἀπλῆς καὶ ἀπαισιοδόξου ιδέας, ὅτι ἡ πολυανθρωπία φέρει κατ' ἀνάγκην εἰς ἀναταραχὴν καὶ πολέμους. Ἡ διάγνωσις αὐτὴ περὶ τῆς αἰτίας τῶν πολέμων μᾶς εἶναι σήμερον οἰκεία ἀπὸ τὴν

¹ Οἱ περισσότεροι φιλόλογοι πιστεύουν γενικῶς ὅτι ἡ φράσις τῶν Κυπρίων «Διὸς δ' ἐτελείετο βουλή» ἦτο ἀνάμνησις τοῦ 5ου στίχου τοῦ Α τῆς Ἰλιάδος, ὅπου ὅμως ἡ «Διὸς βουλή» ἀναφέρεται εἰς τὰ «μυρὶ Ἄχαιοις ἄλγεα κλπ» (βλ. π. χ. P. v. D. MÜHL, Krit. Hypomn. zur Ilias 13 ε.). Ἐσχάτως ὁ W. KULLMANN, Philologus 99, 1955, 167 ε. καὶ 100, 1956, 132 ε., ὑποστηρίζει — ὅχι πειστικῶς, νομίζω — ὅτι ἡ «Διὸς βουλή», μὲ τὸ περιεχόμενον ποῦ τῆς δίδει τὸ προοίμιον τῶν Κυπρίων («κουφίσσαι... γαῖαν ἀνθρώπων»), εἶναι ἐκείνη τὴν ὁποίαν ὑπαινίσσεται πολλαχού ἡ Ἰλιάς [ὁ φίλος καθηγηγῆς Ἰ. Κακριδῆς μοῦ ὑπέδειξε τὰ ἄρθρα τοῦ W. Kullmann].

² Ἰλ. I 189, περὶ τοῦ Ἀχιλλέως: βλ. K. REINHARDT, Das Parisurteil 21 ε.

³ Πρβλ. O. GIGON, Der Ursprung d. griech. Philosophie. (Basel 1945), 22 ε.

ιστορίαν τῶν φιλοσοφικῶν καὶ τῶν οἰκονομικῶν θεωριῶν· πρώτην φοράν ὁμως τὴν συναντῶμεν εἰς τὰ Κύπρια, τοῦλάχιστον εἰς τὴν Ἑλλάδα¹. Δὲν θὰ ἔπρεπεν ἐν τούτοις νὰ ἐπαναπαυθῶμεν εἰς τὴν διαπίστωσιν αὐτὴν, διότι θεωρῶ πολὺ περισσότερον ἀξιοσπούδαστον τὴν ἐλληνικὴν διάγνωσιν, ὅτι ἡ πολυανθρωπία φέρει εἰς τὸν πόλεμον καὶ ἀπόφασιν τῶν Θεῶν. Θὰ ἦτο σοβαρὸν λάθος νὰ ἀποβλέψωμεν μὲ συγκατάβασιν εἰς τὴν μυθικὴν εἰκόνα τοῦ ἀρχαῖκου Ἑλληνος ποιητοῦ καὶ νὰ τὴν θεωρήσωμεν ὡς ἐπίπλαστον στοιχεῖον, πού παραμορφώνει τὴν ὀρθὴν οὐσίαν τῆς σκέψεως· πρέπει τοῦναντίον, νὰ τὴν ἀναγνωρίσωμεν ὡς οὐσιαστικώτατον συστατικόν τῆς, χωρὶς τὸ ὅποιον ἡ σκέψις χάνει κάθε σημασίαν καὶ ἀφανίζεται. Μὲ ἄλλους λόγους, δὲν θὰ ἔπρεπε τὴν εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους γενομένην διατύπωσιν τοῦ «νόμου» τῆς σχέσεως τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ καὶ τοῦ πολέμου νὰ τὴν θέσωμεν, ὡς δῆθεν «ἐπιστημονικὴν διαπίστωσιν», ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν δῆθεν «ἀπλοϊκὴν» ἢ «μεταφυσικὴν» σύλληψιν τοῦ ἀρχαῖκου ποιητοῦ. Ὁ λόγος, πού πρέπει νὰ μᾶς κάμῃ μετριοφρονas ἀπέναντι τοῦ ἀρχαῖκου ποιητοῦ, εἶναι, νομίζω, ἀπλοῦς: Καὶ ἀφότου οἱ ἄνθρωποι μὲ τὴν διεισδυτικὴν μέθοδον τοῦ ἀπαθοῦς συλλογισμοῦ διεπίστωσαν τὴν αἰτιώδη σχέσιν πολυανθρωπίας καὶ πολέμου, δὲν κατῴρθωσαν ὁμως οὔτε νὰ κατέχουν πλήρως ὅλους τοὺς παράγοντας τοῦ «νόμου» τούτου, οὔτε νὰ γίνουν κύριοι τῆς λειτουργίας του, δὲν ἐπέτυχαν—ἀδιάφορον διὰ ποίους λόγους—νὰ «προβλέπουν διὰ νὰ προλαμβάνουν»· φοβοῦμαι, ὅτι δὲν ὑπάρχει τοιοῦτον παράδειγμα εἰς τὴν ἱστορίαν («ἔπειθ' ὑμῖν εὐρὼν ἀπαγγελέω», θὰ ἔλεγεν ὁ Σιμωνίδης). Ἀλλὰ τότε διατὶ ἔχει ἄδικον καὶ διατὶ εἶναι ἀπλοϊκὸς ὁ ἀρχαῖκός ποιητής, ὁ ὁποῖος, βλέπων ἀπὸ τὴν πεῖραν του (ἀπὸ τὴν στενὴν ἔστω, ἀλλὰ διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ἔντονον πεῖραν τῆς ζωῆς τῆς «πόλεως»), ὅτι τὸ κακὸν τοῦ πολέμου πίπτει ἐπάνω εἰς τοὺς ἀνθρώπους, πού εἶναι ἀνίσχυροι καὶ νὰ τὸ προβλέψουν καὶ νὰ τὸ ἀποφύγουν, πιστεύει ὅτι ἡ αἰτιώδης σχέσις πολυανθρωπίας καὶ πολέμου εἶναι νόμος ἀπαρασάλευτος καὶ σύμφυτος μὲ τὴν ἀμετακίνητον τάξιν τοῦ κόσμου, ἄρα θείας καταγωγῆς; Ποῦ ἔβλεπον οἱ Ἕλληνες τὸ χάσμα μεταξὺ τῶν ἀνθρωπίνων καὶ τῶν θεῶν ἢ φυσικῶν «νόμων», τὸ διατυπώνει κατὰ τὸν 5^{ον} π. Χ. αἰ. ὁ ἥρακλειτεῖζων συγγραφεὺς τοῦ «περὶ διαίτης» μὲ βαθεῖαν ἀπλότητα: «νόμος γὰρ καὶ φύσις, οἷσι πάντα διαπρησόμεθα, οὐχ ὁμολογεῖται ὁμολογεόμενα. νόμον μὲν ἄνθρωποι ἔθεσαν αὐτοὶ ἑωυτοῖσιν, οὐ γινώσκοντες περὶ ὧν ἔθεσαν, φύσιν δὲ πάντων θεοὶ διεκόσμησαν. τὰ

¹ Ἀργότερα τὴν ἐπαναλαμβάνει ὁ Εὐριπίδης (Ὁρέστης 1638 ἔ., Ἑλένη 36 ἔ. Ἡλέκτρα 1282 ἔ. βλ. Bethe ἔ. ἀ. σ. 154)· εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ἡ εὐαισθησία τοῦ ποιητοῦ τούτου τὴν ἐπρόσεξε. Διὰ τὸ θέμα μας δὲν ἔχει ἰδιαίτεραν σημασίαν, ἂν εἰς τοὺς μύθους ἄλλων παλαιῶν λαῶν ἀπαντοῦν ἀνάλογοι ἐρμηνεῖαι τῆς «αἰτίας» τῶν πολέμων, ἐπειδὴ αὐταί, καὶ ὅταν ὑπάρχουν (πρβλ. W. KULLMANN Philologus 99, 185 ἔ.), διαφέρουν χαρακτηριστικῶς ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν καὶ δὲν ἔγιναν ἐνωρὶς γνωσταὶ εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν σκέψιν.

μὲν οὖν ἄνθρωποι διέθεσαν, οὐδέποτε κατὰ τωὐτὸ ἔχει οὔτε ὀρθῶς οὔτε μὴ ὀρθῶς· ὅσα δὲ θεοὶ διέθεσαν αἰεὶ ὀρθῶς ἔχει καὶ τὰ ὀρθὰ καὶ τὰ μὴ ὀρθά. τοσοῦτον διαφέρει»¹.

Αἱ σκέψεις αὐταὶ ἀνακαλοῦν φυσικὰ εἰς τὸν νοῦν μας τὴν παρατήρησιν τοῦ Ἀριστοτέλους «φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποίησις ἱστορίας» (Ποιητ. 3). Πάντως τὸ προοίμιον τῶν «Κυπρίων» εἶναι ἄξιον πολλῆς ἀγάπης. Ποιητικῶς ἀνήκει εἰς σφαῖραν ἀνωτέραν. Εἶναι ὅμως καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψιν τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρωπίνου στοχασμοῦ σημαντικόν, ἀπὸ τὴν πλευρὰν δὲ τῆς τραγικῆς ἀντιλήψεως τῆς ζωῆς ἔχει παντοτινὴν θερμότητα, ὅπως κάθε ἀληθινὴ ποίησις. Ὁ Γάλλος ποιητὴς Charles Péguy, ποὺ ἔπεσεν εἰς τὸν πόλεμον τὸ 1914, ἔγραφε: «*Homère est nouveau ce matin, et rien n'est peut-être aussi vieux que le journal d'aujourd'hui*»².

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΜΗ ΜΕΛΩΝ

ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ. — Ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ ἀθλητικὴ καὶ γυμναστικὴ ὀρολογία (Ἀθλητικὴ — Ἀγωνιστικὴ — Γυμναστικὴ), ὑπὸ Παναγ. Γ. Σακελλαρίου*. Ἀνεκοινώθη ὑπὸ τοῦ κ. Ἰωάνν. Καλιτσουνάκη.

ΑΘΛΟΣ — ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΣ

Τὰς ἀρχὰς περὶ ἀθλητισμοῦ ἀπαντῶμεν ἀνεπτυγμένας ἤδη εἰς τὰ Ὀμηρικὰ ἔπη.

Εἰς τὸν ἐπικὸν καὶ ἰωνικὸν τύπον ἄεθλος¹, ὁ ἀγὼν κατὰ τὴν διεξαγωγὴν πολέμου ἢ κατὰ τὴν τέλεσιν παιδιᾶς, ἰδίως δὲ ἡ ἀμιλλα περὶ βραβείου, ὁ κόπος, ὁ μόχθος, ὁ πόνος, καὶ εἰς τὸν οὐδέτερον ἄεθλον², τὸ βραβεῖον τοῦ ἀγῶνος, ἡ ἀμοιβή, ὑπάρχουν τὰ πρωταρχικὰ στοιχεῖα, αἱ ρίζαι τῶν ὄρων «ἀθλητικὴ-ἀθλητισμός». Ὁ ὀρθὸς μάλιστα τύπος τῶν λέξεων «ἄεθλος-ἄεθλον» φαίνεται νὰ εἶναι ἄFe-θλος-ἄFe-θλον ἐκ τῆς ρίζης FEΘ μὲ προθεματικὸν α³. Ἐκ τῆς ρίζης ταύτης παρήχθη καὶ ὁ ἐπικὸς τύπος ἀέθλιος, τὸ ρῆμα ἀεθλεύω, ὁ ἀθλητήρ, ἡ ἀθλητικὴ καὶ ὁ ἀθλητισμός.

Ἄθλος, ἔρις, πόνος, ἀγὼν ὑπῆρχον ταυτόσημα εἰς τὴν σημασίαν τοῦ πολεμικοῦ ἢ εἰρηνικοῦ ἀγῶνος. Ὁ Ὀμηρὸς λέγει σὸν ἐταῖρον ἀέθλοισι κτερεῖζε⁴ διὰ τοὺς

¹ DIELS, Vorsokratiker⁶ 22 c i, 11=I σελ. 185 ἐ. Πρβλ. K. REINHARDT, Parmenides (Bonn 1916) 84. 216 (ὅτι γνωσιοθεωρητικὴ ἡ σημασία τοῦ χωρίου). TOY ΑΥΤΟΥ, Sophokles (Frankfurt M. 1933) 202.

² Note sur Bergson: μνημονεύεται ἀπὸ τὸν R. MILLIEX, A l'école du peuple Grec (1946) σ. 48 σημ. 2.

* PAN. G. SAKELLARIOU, The ancient Greek athletic and gymnastic terminology (Ἀθλητικὴ — Ἀγωνιστικὴ — Γυμναστικὴ).

¹ Ἰλ. II' 590. Ψ' 707. ² Ἰλ. Ψ'. 413. 620. ³ BOISACQ, Λεξ. Ἑτυμ. ἐν λ. ⁴ Ἰλ. Ψ' 646.